

EGYMÁS ELŐL ELZÁRT SZELLEMEK LENNÉNK?
A „MÁSİK ELME PROBLÉMA” AZ ÖKOLÓGIAI SZEMLÉLET
TÜKRÉBEN

Kapornaky Mihály

SZTE BTK Pszichológia Intézet, msi.kapornaky@gmail.com

Elméleti dolgozatom kiindulópontja egy alapvetően episztemológiai természetű filozófiai kérdés, melyre a „másik elme problémaként” szokás hivatkozni. Először megtárgyalom az úgynevezett tudatelméleti (Theory of Mind – ToM) megközelítést, a kortárs kognitív pszichológia nagy népszerűségnek és befolyásnak örvendő kísérletét az említett kérdés megválaszolására. Felvonultatom a tudatelmélet szükségessége, valamint a koncepció érvényessége ellen szóló érveket, a tisztán elméletieket és az empirián alapulókat egyaránt. Alternatívaként a James J. Gibson munkássága nyomán kibontakozó ökológiai irányzat által képviselt szemléletet mutatom be. Ez a megközelítés az ökológiai eszköztárnak a társas helyzetekre való kiterjesztésére törekszik, és azt a felételezést kívánja igazolni, mely szerint mások elméje közvetlenül észlelhető. Érvelésem megkérdőjelezi a ToM elméleti megalapozottságát és vizsgálóeljárásainak érvényességét, és arra a következtetésre jut, hogy az ökológiai szemlélet nem csak jó táptalajt biztosít a kritikára, de hosszú távon életképes válaszokat is adhat a másik elme probléma nyomán felmerülő kérdésekre.

Kulcsszavak: másik elme probléma, ökológiai pszichológia, tudatelmélet, közvetlen észlelés, szociális affordancia

Közhelyszámba menő állítás, hogy az ember társas lény, pedig nem egy fajsúlyos kérdés vár megválaszolásra azt illetően, hogy mégis, hogyan lehetséges ez. Általában minden különösebb gond nélkül képesek vagyunk másokkal kapcsolatba lépni, egymás megnyilvánulásait értelmezni, a viselkedések mögé látni és azokat bejósolni. Természetes számunkra, hogy embertársainkat magunkhoz hasonló, célokkal, értékekkel, érzésekkel, hiedelmekkel bíró, szándékoltan cselekvő lényekként lássuk, és ezeknek fényében viszonyuljunk hozzájuk. Ami azonban nyilvánvalónak tűnik a laikus szemlélő nézőpontjából, már egyáltalán nem ennyire magától értetődő és egyszerű a társas megismerést, működést feltárni szándékozó filozófusok és tudósok számára. Ha elkezdjük kutatni, hogy hogyan is lehetséges mások viselkedését megérteni, belső állapotaikról tudomást szerezni, nézőpontjaikat felvenni, már tisztán gondolati síkon is akadályba ütközünk, amelyet a filozófia hagyományosan a „másik elme probléma” néven tárgyal.

A másik elme probléma lényegében annak a kérdése, hogy hogyan is igazolható az a csaknem egyetemesnek mondható hiedelmünk, hogy *mások is rendelkeznek a miénkhez hasonló elmével*. A kérdés nyomán kibontakozó ismeretelméleti probléma a saját és a többi ember tapasztalatainak hozzáférhetősége között húzódó éles különbségből származik (Hyslop, 2016). Saját magunkra vonatkozóan közvetlen tudással rendelkezünk arról, hogy egy adott elmeállapotban vagyunk. Tudunk például különféle testi állapotainkról, különböző modalitású észleleteinkről, érzelmeinkről, domináns vélekedéseinkről. A saját elménkről való tapasztalat közvetlensége úgy értendő, hogy érzéleteinket, érzéseinket érezzük, céljaink és hiedelmeink „első kézből” hozzáférhetőek számunkra. Azonban mások elméjéről való tudásunk, amely minden társas érintkezés feltétele, másképpen érhető el, mivel más emberek mentális állapotairól nem rendelkezünk egyes szám első személyű fenomenológiai tapasztalattal, és introspekció útján sem ismerhetjük meg ezeket. Látszólag tehát semmi másra nem támaszkodhatunk ezen a téren, csak embertársaink megfigyelhető viselkedésén alapuló következtetésekre. Ez az aszimmetria lenne felelős az episztemológiai értelemben vett másik elme problémáért: ha ennyire más a hozzáférés, akkor hogyan lehetséges a „másik elme” gyors és megbízható megismerése? És ha a feltételezett módon test és elme egymástól teljesen független entitások, akkor honnan tudhatjuk, hogy abban a testben, amit látunk, milyen elme lakozik?

A gondolat, hogy csupán magunknak lehet tudomásunk saját elménk állapotairól és a benne zajló folyamatokról, míg más elmék rejtve vannak előlünk, visszavezethető Descartes munkásságára, akinek testről és elméről alkotott dualisztikus elképzelése szerint míg az előző működése mechanikus törvények szerint zajlik és külső szemlélő számára is vizsgálható, tehát publikus, addig az utóbbi természetéből adódóan privát. Nem véletlen, hogy Descartes-ot szokás felelőssé tenni a klasszikus másik elme problémáért, amire a filozófia után a modern pszichológia is megkísérelt válaszolni a tudatelmélet (Theory of Mind – ToM) fogalmának kidolgozása révén (Leudar & Costall, 2004).

A kifejezés a mentális állapotulajdonítás képességére vonatkozik, és eredetileg olyan kutatásokból származik, melyek célja annak bemutatása volt, hogy a főemlősök sikeresen megértik az általuk megfigyelt cselekvő szándékait egy probléma megoldásakor (Premack & Woodruff, 1978). A ToM koncepciója szerint az egyének közel tudományos értelemben vett elméletalkotáshoz folyamodnak saját és mások elméjével kapcsolatban, hogy képesek legyenek a megfigyelhető viselkedést szándékosként, és adott mögöttes mentális állapotok termékeként értelmezni. Egymás megértéséhez tehát afféle „naiv pszichológiát” hívva segítségül.

A probléma abból adódik, hogy a fenti előfeltevések alapján rá vagyunk kényszerülve, hogy azokból a viselkedésekből következtessünk mások elmeállapotára, amelyeket azok indokolni, magyarázni, bejósolni hivatottak. Ebben áll a szándékosság az a mélységesen karteziánus, ismeretelméletileg és módszertanilag is dualista leírása, amelyre Leudar, Costall és Francis (2004) is rámutat, amikor azt írják, hogy a ToM intellektualizált, privát, testetlen, helyzethez nem kötött kognícióval dolgozik, amely jelentéssel hivatott felruházni a tőle élesen elkülönített fizikai viselkedést.

A kognitív megközelítés eme úgynevezett módszertani behaviorizmusának (Costall, 2006) nyomán, amely a viselkedést és az elmét egymástól élesen különválasztja, az a szerencsétlen helyzet áll elő, hogy a pszichológus számára elérhető viselkedéses adat és az elviekben hozzáférhetetlen elme közötti kapcsolat figyelemreméltóan *bizonytalan*. A kognitív irányzat képviselői ugyanis rendre visszanyúlnak a viselkedés fizikai, watsoni fogalmához, amely többek között azt vonja magával, hogy mások belső állapotaira csak következtetni tudunk (Costall, 2006). Szintén problematikus, hogy a viselkedés és ezen állapotok logikai szétválasztása okán *ezek a következtetések nélkülözik a valódi előfeltételeket*.

Meg kell jegyezni, hogy a tudatelmélet érvényességét hirdető szakemberek inkább kiindulópontként feltételezték, mintsem ténylegesen igazolták azt, hogy a következtetések elengedhetetlenek lennének a másik ember megértéséhez. Nem világították meg, hogyan is képesek ezek áthidalni a viselkedés és az elme között feltételezett szakadékot. Ha egyes elmék tudatában vannak saját működésüknek, de más elmékhez már nem férhetnek hozzá (az alapvető karteziánus feltételezés), az erősen megkérdőjelezi a róluk (egyáltalán létükről) szerzhető tudás érvényességét. Mindez pedig gyakorlatilag visszavezet az én és a másik közötti szakadékhoz, pontosan ahhoz az akadályhoz, amelyet a ToM elvileg megszüntet, így végső soron visszajutunk a másik elme problémához (Costall & Leudar, 2007).

A problémák ellenére a tudatelmélet nem látszik veszíteni befolyásából, töretlen népszerűségnek örvend. Nem csak fejlődéspszichológusok vették át a társas megismerés kialakulásának vizsgálatában, de pszichiátriai zavarok (autizmus, szkizofrénia, ADHD, ld. Korkmaz, 2011) magyarázatára is használatos, pedig az egyre gyarapodó ellentábor nem pusztán a fogalmat, hanem annak vizsgálóeljárásait is erősen támadja (pl. Fuchs & De Jaegher, 2009; Leudar &

Costall, 2009). Ezeket a kritikákat számba venni érdemes, sőt szükséges, lévén a másik elme problémáról való gondolkodás nagyon is jelentős a pszichológia tudományának szempontjából, amely válaszolni kíván olyan kérdésekre, minthogy mikor válik egy gyermek valóban szociális lényé, hogyan lehetséges az együttes cselekvések hatékony összehangolása, vagy éppen hogyan értik meg és jósolják be az emberek egymás viselkedését. Ami ezeket a területeket összeköti az nem más, minthogy magyarázatot igényelnek arra, milyen jellegű tudásunk lehet mások belső állapotairól és hogyan is működik az a háttérben feltételezett mechanizmus, amelynek révén szert teszünk rá. Nem véletlen, hogy számos szakember érezte szükségét, hogy ellenérveket fogalmazzanak meg a tudatelméleti paradigma hegemoniájának megingatása érdekében.

A TUDATELMÉLET KRITIKÁJA

A tudatelmélet minden népszerűsége és befolyása ellenére számos ponton és nézetrendszerből kiindulva támadható. Még ha a kritikai hangok erősen kisebbségben vannak is, ez nem teszi őket kevésbé élessé és relevánssá. A ToM bírálatának szerteágazó voltát jól szemlélteti az Ivan Leudar és Alan Costall (2009) által szerkesztett 12 fejezetből álló, összesen 14 szerző közreműködésével *Against Theory of Mind* című kötet, amelynek fő állításaira a következőkben kitérek.

A könyv első két fejezetét a szerzők annak szentelik, hogy a ToM-mal kapcsolatos vitát történeti keretbe ágyazzák és a másik elme probléma kapcsán kifejtsek azt az ezen dolgozat bevezetőjében is hangsúlyozott nézetet, miszerint a ToM-nak megágyazó gondolkodás inherensen dualisztikus. Leudar és Costall (2009) történeti elemzése kimutatja, hogyan közvetítik Chomsky és Grice nyelvről és jelentésről szóló elméletei a kartézianus másik elme problémát a ToM-paradigma felé, amelynek a végeredménye elme és viselkedés éles szétválasztása. A szerzők ezen keresztül rámutatnak a ToM-mal kapcsolatos egyik legkomolyabb fogalmi problémára, amely abban áll, hogy hogyan utalhat a megfigyelhető viselkedés belső mentális állapotokra, illetve hogyan indokolhatja a mentális állapot tulajdonítást, ha egyszer logikailag is elkülönülő, teljesen másfajta jelenségekként feltételezi ezeket. A fejezet élesen megfogalmazott végkövetkeztetése szerint a ToM-ról gondolkodva a kutatópszichológusok valójában önként vállalt megkötéseiket vetítik ki a magyarázat síkjára. Hiszen, ha belegondolunk, éppen a kísérleti pszichológusok azok, akik azzal küszködve, hogy alanyaik mentális állapotairól tudomást szerezzenek, elméleteket gyártanak mások elméjéről.

A tudatelmélet fogalmi kritikája Sharrock és Coulter (2009) fejezetével zárul, akik az elméhez kapcsolódó szavak grammatikai elemzésén keresztül támadják a tudatelmélet koncepcióját. Megállapításaik szerint a mentális kifejezések természetes használata egyáltalán nem utal arra, hogy az emberek mások belső állapotainak megítélése kapcsán elméletalkotásra hagyatkoznának, ahogyan azt a ToM sugallja.

Az ötödik fejezettől kezdve a könyv rátér a tudatelméleti paradigma empirikus fókuszú kritikájára. A ToM-mal kapcsolatos kutatások áttekintése után Reddy és Morris (2009) arra a megállapításra jutnak, hogy a paradigma kezdeti kísérleti bizonyítékait az újabb, továbbfejlesztett vizsgálatok, főleg azok, amelyek kevésbé mesterséges helyzetekben születtek, már kétségbe vonják. Például, nem sikerült megerősíteni a hipotézist, miszerint a gyermekek nem tudnak hazudni addig, amíg át nem mennek a tudatelmélet egyik fő vizsgálóeljárásának tekintett hamisvélekedés-teszten. A szerzők a nagyobb bevonódás mellett érvelnek, azt hangsúlyozzák, hogy a kutatóknak alanyaikat azok természetes közegében kellene vizsgálniuk.

McCabe (2009) hasonló végkövetkeztetésre jut, miközben empirikus alapon igyekszik cáfolni a szkizofrénia tudatelméleti értelmezését, vagyis, hogy a betegek képtelenek mások mentális állapotainak megértésére és azokról következtetések levonására, amely deficit téveszmékhez és egyéb pszichotikus tünetekhez vezet esetükben. Interakciós elemzése bizonyítékot szolgáltat, arra, hogy a szkizofrén egyének igenis képesek saját és mások mentális állapotainak megértésére és eme készségüket sikeresen használják a mindennapi társas interakciókban. Eredményei szerint a betegek másokkal folytatott beszélgetéseik során felismerik, hogy partnereik nem értenek egyet téveszméket tartalmazó kijelentéseikkel és az azok igazolására tett kísérleteik nem győzik meg őket. Ezenfelül felismerik a magukban és másokban keletkező kényelmetlenségérzést, amit a téveszmékkel kapcsolatos nézeteltérések okoznak.

Shanker és Stieben (2009) azt igyekeznek cáfolni, hogy az autizmussal járó társas nehézségek egyfajta tudatelméleti deficit okozta „elmevakság” eredményei lennének. Nem vetik el alapjaiban a ToM-paradigma fogalomkészletét, de nem tartják kielégítő magyarázó modellnek az autizmus eredetére. Írásuk igyekszik megvilágítani, hogyan eredményezik a gondozóval folytatott társszabályozott interakciók mások gondolatainak, érzelmeinek, szándékainak megértésének képességét. Megokolják azt is, miért nem tud az autisztikus gyermek reaktivitási zavarainak és egyéb nehézségeinek következtében ezekben kellőképpen részt venni.

Az autizmus tudatelméleti deficitként való értelmezését Williams (2009) is megkérdőjelezi. Érvelésének lényege, hogy a tipikus módon fejlődő egyének nem szorulnak rá a ToM-paradigma által sugallt elméletalkotásra, hogy másokkal kapcsolatos jóslatokba, értelmezésekbe, magyarázatokba bocsátkozzanak, ellenben az autista személyeknek (akikből a tudatelmélet képessége elvileg hiányzik) éppenséggel szükségük van erre. Williams magasan funkcionáló autizmus spektrumzavarral vagy Asperger-szindrómával diagnosztizált egyének önéletrajzi írásait vizsgálta, amelyek kifejezetten a másokkal való kapcsolatteremtés nehézségeiről és ezekre válaszként kialakított megküzdési stratégiákról szóltak. Az írások számos olyan esetet tartalmaztak, amelyek bizonyították, hogy szerzőjük a gondolkodását valóban a logikus, szabályalapú elméletalkotás jellemezte, amikor mások viselkedését figyelték, belső állapotaikat próbálták kitalálni. Ez viszont nem sikereket eredményezett a

számukra, ahogyan azt a ToM alapján várnánk, hanem rugalmatlanságot és társas kudarcokat. Williams végkövetkeztetése az, hogy bár nem autista egyéneknél is előfordul hasonló explicit elméletalkotás, de ez számottevően ritkább, lévén szociokulturális fejlődésünk fölöslegessé teszi azt mindennapi interakcióinkhoz.

A könyv második tematikus egysége Bavidge és Ground (2009) metaanalízisével zárul, akik arra a keresik a választ, vajon szüksége van-e az állatoknak tudatelméletre, ahogyan azt a Premack & Woodruff (1978) szemléletét átvevő kutatások feltételezték. Állatokkal végzett ToM-kutatásokat áttekintve Bavidge és Ground ezek módszertanát és elméleti megalapozását megkérdőjelezhetőnek találták. A szerzők kifogásolják azt a gyakorlatot, amely az állati elméket pusztán a saját elménk egy verziójának tekinti. Komoly gondnak látják, hogy a ToM-kutatásokban az állatokat az emberek mintájára racionális elméletalkotóknak tekintik, még ha hozzánk képest, csak tökéletlen, alkalmatlan vagy éppen diszfunkcionális elméletalkotóknak is bizonyulnak. A fejezet szerzői amellet érvelnek, hogy a ToM nem megfelelő fogalmi eszköz az állatok megértésére és el kell fogadnunk annak a lehetőségét, hogy az ő elméjük gyökeresen eltér a miénktől és ebben nagy szerepet játszik a nyelv, amely nem csak lineáris különbségeket okoz, hanem visszahat nem nyelvi természetű cselekvésekre és képességekre is.

A GIBSONIÁNUS ALTERNATÍVA: AZ ÖKOLÓGIAI SZEMLÉLET ALAPELVEINEK ÁTTEKINTÉSE

Látható, hogy a tudatelmélet ellen hadrendbe állítható kritikai fegyvertár széleskörű és változatos. A megismert ellenérvek fényében indokoltnak tűnik megfelelőbb választ találni a másik elme problémára, mint a tudatelmélet, melynek alapfeltevései abban a dualisztikus felfogásban gyökereznek, amely magát a problémát is létrehozza. Így érdemes lehet egy realista beállítottságú alternatív nézőpontot keresnünk, amely eleve kritikus a kartéziánus eszmei áramlatokkal, és a ToM-nak életet adó hagyományos kognitív szemlélettel szemben. Ilyen a James J. Gibson munkásságán (Gibson, 1988, 1979/2014) alapuló ökológiai pszichológia.

Az irányzat követőinek fontos kiindulópontja az észlelés időben kibontakozó, közvetlen, és megbízható volta és annak szoros összekapcsolása a cselekvéssel. A közvetlenség úgy értendő, hogy az adott feltételekhez adaptálódott, ráhangolt élőlény környezetét képes különféle kognitív folyamatok (például következtetés, hipotézisállítás, vagy általában véve mentális reprezentációk) mediálása nélkül észlelni. A gibsoniánus szemlélet a pszichológia által vizsgált jelenségeket nem az élőlények, hanem az élőlény-környezet rendszerek jellemzőiként tárgyalja, ezt a rendszert választva elemzésének alapegységeként. A megközelítés ökológiai jellege abban áll, hogy előfeltevése szerint élőlény és környezete elválaszthatatlan egységet alkot, így kölcsönösen fejeződnek ki egymásban (részletes áttekintésért ld. Michaels & Carello, 1981; Szokolszky & Kádár, 1999).

A megközelítés az észlelés hatékonyságát az élőlény rendelkezésére álló információ gazdagságának, pontosságának és változatosságának tulajdonítja, és kétségbe vonja a hagyományos kognitív szemléletben központi jelentőséggel bíró közvetítő mechanizmusok szükségességét. Ez a nézet lényegében azt hangsúlyozza, hogy a megismerés az élőlény számára az őt körülvevő energiamezők által hordozott magas szervezettségű, jelentéssel bíró, specifikus információ közvetlen detektálása, anélkül, hogy az magával vonjon olyan folyamatokat, mint az információ kiegészítése, feldúsítása az emlékezet segítségével, következtetés vagy éppen dedukció (amelyek léte azt feltételezi, hogy a bemenet önmagában szegényes). Az észlelő fontos tulajdonsága, hogy nem az őt érő „ingerek” tétlen befogadója, hanem az informatív strukturákat létrehozó és tevékenyen „letapogató” ágens.

Az előbb említett energiamezők részben a mozgás által, aktívan kiváltott áramlása válik az élőlény számára nélkülözhetetlen információforrássá. Az élőlény aktivitásának köszönhetően a tárgyakat és folyamatokat más-más perspektívából, változó kontextusban észelve képes kinyerni azok (az előbbi esetében *strukturális*, az utóbbi esetében *transzformációs*) *invariáns* aspektusait (viszonylagosan állandó vonásait) a környezeti energia áramlási mezőjének transzformációiból. Ezt a megközelítést támasztja alá például az „optikai áramlás” elmélete és kutatása (vö. Lee & Kalmus, 1980; Warren, Kay, Zosh, Duchon & Sahuc, 2001).

Az észlelés nem egyes érzékszervi „bemenetekre” korlátozódik, hanem funkcionális egységeket alkotó észlelőrendszerek aktivitásának az eredménye. Az élőlény az adott környezeti ténytet specifikáló információt rendszerint egyszerre több modalitásból kapja meg. A gibsoni megközelítésben a perceptuális tanulás lényege az idegrendszer finomhangolódása és szűrőfunkciójának javulása, egyre pontosabb információnyerés az észlelőt körülvevő energiamezőből, nem pedig az elemi érzékleteket értelmező kognitív funkciók hatékonyabbá válása. Az élőlény a világot felfedezve egyre differenciáltabban képes észlelni mindazt, amit a környezetében lévő tárgyak, helyek, események *megengednek*, *lehetővé tesznek* számára, tehát azok *affordanciáit* (vö. pl. Ishak, Franchak & Adolph, 2014; Szokolszky & Kádár, 1999; Witt & Riley, 2014).

Az affordanciák a dolgok valós relációs tulajdonságai, de nem objektívek a szó hagyományos értelmében, ugyanis a környezet más és más affordanciákkal bír különböző képességekkel, illetve szándékkal bíró lények számára. Példának okáért az, hogy egy kapcsolótáblán lévő gombok fizikailag lenyomható csak akkor válik lényegessé, ha azok különféle funkcióit észlelő személy használja is a megfelelőt, hogy valamilyen kívánt hatást kiváltson vele, ahogyan egy pohár folyadék-megtartó funkciója is nyilvánvalóbb, amikor a szomszéd ember vizet szeretne bele tölteni. Az affordancia-észlelés sajátosságát jól mutatja Stefanucci és Geuss (2010) vizsgálata, amelyből kiderül, hogy amikor valakinek egy akadály alatt kell átsétálnia, a helyzetben meglévő affordanciák az akadály magasságának, a személy sétálási magasságának és annak viszonyából állnak elő, ahogyan a személy ítélt arról, hogy az akadály alatt át lehet-e sétálni. Az

organizmus tehát az affordanciák észlelése révén szabályozza a viselkedését, felismerve, hogy környezete mit kínál fel számára.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az organizmus a különféle tárgyakat, eseményeket, más élőlényeket oly módon észleli, hogy képes információt kinyerni (ráhangolódni, rezonálni) a környezeti energia-rendezettségéből, amely meghatározza számára a világot. A folyamat mozgást, és számos esetben az észlelőnek az őt körülvevő dolgokkal folytatott interakcióját igényli. Az ökológiai nézőpont számára az észlelés nem csupán az elmében történik, hanem része egy nagyobb rendszernek, hiszen az organizmus, a környezeti energia, a tárgyak és a mozgás mind elengedhetetlen alkotóelemei az észlelés folyamatának. Az észlelés nem az „itt és most”-ban zajlik, az élőlénynek képesnek kell lennie a téren és időn átívelő mintázatok detektálására is. Mivel az észlelés a cselekvés kontextusában fejlődött és bontakozik ki, ezért észszerűnek tűnik feltételezni, hogy az élőlények kifejezetten a saját cselekvési lehetőségeiknek megfelelően tesznek különbséget helyzetek között. Ez azt jelenti, hogy az organizmus felismeri, amit egy helyzet megenged, kínál számára, vagyis affordanciákat észlel. Az ökológiai szemlélet szerint az észlelés fejlődése nem a felhalmozódó emlékek, egyre pontosabb mentális reprezentációk, hanem az egyre finomodó, hatékonyabbá váló diszkrimináció nyomán történik: az észlelő számára a korábban egyformának tűnő dolgok különbözővé válnak.

ÚTON A SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA FELÉ: MÁS ELMÉK KÖZVETLEN ÉSZLELÉSÉNEK LEHETŐSÉGE

Hogyan oldható fel a másik elme probléma az imént bemutatott irányzat gondolkodási keretének, fogalmi eszköztárának segítségével? A válasz meglátásom szerint ott keresendő, ahol Charles (2011, 2012) szerint az ökológiai pszichológia leginkább hozzájárulhat a szociálpszichológia fejlődéséhez, nevezetesen egy olyan elmélet kidolgozásával, amely képes megmagyarázni, hogyan vagyunk képesek mások elméjét „látni” és azokról való észleleteink alapján cselekedni.¹

Ahhoz, hogy igazán értelme legyen más elmék közvetlen észlelésének lehetőségéről külön beszélni, indokolnunk kell, hogy a társas helyzetek alapvetően mások, mint azok, amikor az organizmus élettelen tárgyakkal lép interakcióba. Belátható, hogy egy állat által kínált cselekvési lehetőségek nem pusztán annak állandó jellemzőinek, hanem változó belső állapotainak, például éhségének, éberségének függvényei. Ezt annak tudatában is érdemes kiemelni, hogy sokszor a tárgyakkal is vannak belső, rejtett, azonnal nem feltétlenül észlelhető tulajdonságaik. Egy lépéssel tovább menve és átfordítva mindezt az emberi interakciókra, azt mondhatjuk, hogy másokkal kapcsolatba lépünk különleges kihívást jelenthet annak okán, hogy ők, szemben az általunk használt tárgyakkal, rendelkeznek elmével. Így a többi ember által felkínált cselekvési lehetőségeket - azaz társas affordanciákat - meghatározzák komplex belső állapotaik, gondolataik, hiedelmeik, céljaik és így tovább. Ezeknek az észlelését

¹Az ökológiai megközelítés és a szociálpszichológia kapcsolatáról ld. Good (2007) tanulmányát

szükséges az ökológiai nézőpontnak megmagyaráznia, hogy a társas megismerés területén a tudatelméletnél jobb válaszokkal szolgálhasson.

Amit a gondolatmenetet folytatva el akarunk kerülni, az a korábban bemutatott kartéziánus csapda, amelybe a ToM mellett érvelők is beleesnek, létrehozva újra a másik elme problémát, ahelyett, hogy megoldanák azt. Emlékeztetőül, ennek lényege az a feltételezés, hogy saját elménk átlátható, míg másoké hozzáférhetetlen a számunkra. Annak érdekében, hogy ne jussunk vissza a dolgozat kiindulópontját jelentő filozófiai – metaelméleti – akadályhoz, szükséges elvetnünk az elmének ezt a hagyományos felfogását. Amellett kell érvelnünk, hogy az emberek a megfelelő körülmények között igenis képesek mások mentális állapotainak és így affordanciáiknak közvetlen észlelésére.

Az elmék közvetlen észlelésének lehetősége feltételezi, hogy azok nem teljes mértékben privát entitások, hanem valamilyen módon képesek átrendezni a környezeti energiát, hogy egy ráhangolt organizmus reagálni tudjon rájuk, egyszóval az elméknek láthatóknak kell lenniük. Ehhez az szükséges, hogy a mentális állapotok észlelhető elemekből álljanak, amelyek adott eseményben részt véve magukra és a köztük lévő kapcsolatokra jellemző módon vannak elrendezve, hogy a róluk szóló magas szervezetségű információ a megfelelően érzékeny élőlény számára kinyerhető legyen. A folyamat mibenlétének megvilágításához Charles (2011) a szándékosság észlelésének kérdését veszi elő és harcművészetekből vett példákon keresztül mutatja be, hogyan lehet nyilvános egy olyan mentális jelleg, mint amilyen a szándék.²

Az aikido egy különösen érdekes példa, ugyanis az ellenféllel való harmóniát, mozdulataira való ráhangolódást hangsúlyozza annak érdekében, hogy ellenerő kifejtése helyett az ő saját energiáját használjuk lefegyverzésére (ld. Friedman, 2005). Például ahelyett, hogy egy ütést elkerülve a kinyújtott karra mérnénk csapást, inkább oldalt lépve az ütés eredeti irányába mozdítjuk azt, kibillentve ezzel egyensúlyából a támadót. Az ellenfél csuklóját megragadva, iskolától és szándéktól függően, megfelelő nyomást alkalmazva földre vihetjük őt vagy akár el is törhetjük a kezét. A lényeg, hogy *a szándék a technika kivitelezésében (a cselekvésben) ölt testet és világosan látható a képzett megfigyelő számára.* A harcművészetet gyakorlók kifejezett célja, hogy ne gondolkozzanak a harc közben, csupán reagáljanak a megfelelő módon, tetteikről mégis szándékosként beszélnek. A test az edzés eredményeképpen az elérni szándékolt harmónia érdekében cselekszik, nincs szükség gondolkodásra, nem kell a szándéknak tudatában lenni.

Egy másik szemléletes példa Hristovski, Davids és Araújo (2006) kutatásából származik, akik rendszerdinamikai modellezést alkalmaztak bokszolók viselkedésének elemzésére és megállapították, hogy a különböző típusú ütések kapcsán eltérő affordanciák állnak fenn a célponthoz viszonyított helyzet

² Mivel ezen dolgozat célja csupán egy irány felvázolása, amelyet érdemes lehet figyelembe venni a másik elme probléma ökológiai szemléletű megközelítéséhez, ezért a példákban megjelenő mechanizmus elméleti háttere, amely a „coupling” fogalmán alapszik, itt nem kerül ismertetésre (ld. pl. Shaw, Flascher & Kádár, 1995)

függvényében. A kutatók kimutatták, hogy az ütőfajták (egyenes ütő, horog, felütő) megjelenésének valószínűsége a bokszoló és a bokszsák távolságától függött és a valószínűség értéke magas korrelációt mutatott az ütések adott távolságnál észlelt hatékonyságával. A távolságok terjedelme, amelyekben egy-egy ütő megjelent, kisebb volt, mint az a terjedelem, amelyben az adott ütőfajta fizikailag kivitelezhető lett volna, rámutatva, hogy a tapasztalt bokszolók akkor folyamodnak egy bizonyos ütőhöz, amikor az a leghatékonyabb, emellett viszont sikeresen randomizálják támadásaikat, hogy mozdulataikat nehezebb legyen bejósolni. Ebben a példában egyértelműen látható, hogy a bokszoló szándéka egyfelől a lehető legnagyobb erő kifejtése, másfelől viszont az, hogy eltitkolja milyen fajta ütőt választ legközelebb (ez az, amely a tapasztalatlan bokszolóknak még nem sikerül). Charles (2011) gondolkísérlete gyermekek hasonló elemzését veti fel, akik botokat használnak kardozásra (a „harcoló felek” szándékai itt egyértelműen mások). A gyermekek viselkedéséből kiderül, hogy ők csak a botok összeütésére törekszenek, „támadásaik” sorozata és a botok összeütésének helye könnyen bejósolható, mindez nem változik a köztük lévő távolság és a maximálisan kifejtendő erő függvényében. Ha a kifejtett erő mértéke változik is, azt a botok és nem a testek távolsága fogja meghatározni. Nem esik nehezünkre különbséget tenni botok összeütésének és a másik ember megütésének szándéka között. Ahogy a szerző rá is mutat, a példákban megjelenő szándékok nem egyebek, mint maguk a cselekedetek a megfelelő kontextusban. Mindez azt hivatott bizonyítani, hogy a szándékok nem afféle testetlen mentális létezők, amelyek a cselekvés előtt, vagy éppen vele párhuzamosan történnének, hanem benne öltének testet és a megfelelő rálátással és diszkriminációs képességgel bíró külső megfigyelő számára is észlelhetők.

Ezek az esetek jól mutatják, hogy az affordanciák nem csupán a szűken vett fizikai környezetben mutatkoznak meg az egyes észlelő számára. Ez nem meglepő, hiszen a különféle cselekedetek nem csupán idői és téri, de társas kontextusokba is beágyazódnak (Marsh, Richardson, Baron & Schmidt, 2006). A másik emberrel kapcsolatba lépve pedig nem csupán azt szükséges észlelnünk, hogy ő milyen cselekvési lehetőséget kínál fel a mi számunkra, hanem az összehangolt, sikeres interakció érdekében azt is, hogy milyen affordanciák kínálkoznak az ő számára. Az embereknek erre való képességét demonstrálja Wagman, Stoffregen, Bai és Schloesser (2017) kísérlete, akik vizsgálati személyeiket arra kérték, hogy becsüeljék meg milyen magasra érne fel egy másik személy egy tárgyért nyúlva. A kutatók kimutatták, hogy a résztvevők érzékenyek voltak egy várható cselekvés során megjelenő affordanciákra és azok hierarchikus viszonyaira. A vizsgálati személyek ítéletei jól tükrözték a cselekvő személyek magasságbeli különbségeit és a kísérleti feltételek megszorításait is (például, hogy a cselekvő mellett látható volt-e egy rúd, amit kézbe vehet vagy egy zsámoly, amire felállhat).

A fentiek egy olyan gondolati keret felvázolását igyekeztek támogatni, amely összhangban áll az ökológiai pszichológia ismertetett alapelveivel, és tovább fejlesztve képes lehet a másik elme probléma kikerülésére anélkül, hogy

az észlelők részéről explicit vagy implicit elméletalkotást, megkérdőjelezhető érvényességű következtetéseket feltételezne. Itt fontos leszögezni, hogy nem önmagában az elméletalkotás vagy a következtetés mentális aktusa a kritika tárgya, hanem leginkább az a szemléletmód és gyakorlat, amelyek keretében a tudatelmélet képviselői használják ezeket a fogalmakat. Gondolatmenetem nem kizárni igyekszik a dedukciót, a tudattalan következtetéseket vagy más hasonló mechanizmusokat a tudományos diskurzusból, azok létét tagadva, hanem fel kívánja rá hívni a figyelmet, hogy ezek használhatósága és a rájuk épített modellek magyarázóereje nem egy esetben megkérdőjelezhető és legalábbis alapos átgondolásra, demisztifikálásra szorulnak. Amíg ez megtörténik, fontos olyan alternatívákat is megvizsgálni, amelyek az elméletet más módokon is hozzáférhetőnek tételezik, kikerülve azokat a buktatókat, amelyek a ToM-ot jellemzik, például olyan módon, hogy kiterjesztik a közvetlen észlelés elméletét a társas működés területére is. Ha ezt a feladatot az ökológiai irányultságú elméletalkotók sikerrel teljesítik, úgy bizonyíthatóvá válhat, hogy amikor szociális partnereinkre ráhangolódva, viselkedésük egész rendszerét holisztikusan észlelve válaszolunk, akkor nem egyes viselkedéselemeket látunk, hanem a szociális affordanciákon keresztül egyenesen a másik elméjét. Ezt az alapgondolatot vizsgálják azok a kutatások, amelyek az 1980-as évektől kezdve az ökológiai pszichológia szociálpszichológiára való kiterjesztését tűzik ki célul (lásd pl. Marsh, 2010; Marsh, Richardson, & Schmidt, 2009; McArthur & Baron, 1983; Zebrowitz & Collins, 1997) – ezek bemutatása azonban már nem célja ennek a dolgozatnak.

KONKLÚZIÓ

A másik elme probléma a pszichológia számára nagyon is releváns. Szűkebb értelemben, mert a pszichológusok maguk is arra törekednek, hogy mások mentális állapotairól tudomást szerezzenek, tágabban pedig, mert a probléma kapcsolódik a tudomány által megválaszolni kívánt több fontos kérdéshez is a társas megismerés kialakulásától kezdve bizonyos mentális zavarok természetéig.

A ToM paradigma számos ponton támadható, több alternatívája létezik. A tudatelmélet mögött húzódó mechanizmusok nincsenek kellőképpen megmagyarázva, a jelenséget nem megfelelő közegben vizsgáló kísérletek sokszor nem csupán tesztelik azt, de maguk reprodukálják a fogalom által implikált előfeltevéseket (vö. Costall & Leudar, 2007; Leudar & Costall, 2009). A kritikák rávilágítanak, hogy a ToM koncepciójának és vizsgáló eljárásainak érvényessége is megkérdőjelezhető és metaelméleti szinten sem szilárd. Főbb premisszái voltaképpen intuíción alapulnak, megalapozatlanok. A ToM gyenge pontjai egyáltalán nem lokálisak, a modern kognitív pszichológia módszertani behaviorizmusából erednek, amelynek velejárója az elme és a viselkedés dualizmusa is (Costall, 2006). Ez a gondolkodásmód pedig életképes válaszok

helyett csak még inkább kérdésessé teszi annak a tudásnak az érvényességét, amit az emberek egymás mentális állapotairól szerezhetnek.

Az ökológiai pszichológia, úgy tűnik, megfelelő táptalajt ad a ToM-hoz kapcsolódó gondolkodásmód kritikájára és akár képes is lehet elkerülni a másik elme problémát, de még közel sem egyértelmű, hogy fogalmi rendszere mennyire lesz sikeres a társas szférára, hozzájárulása ennek tanulmányozásához pontosan mekkora is lehet. A jövőbeni célok között mindenképpen fontos, hogy szerepeljen a szociális affordanciák kiterjedtebb kutatása. Továbbá szükséges minden olyan állapot tüzetes vizsgálata, amelyet hagyományosan mentálisnak, természete szerint külső megfigyelő által elzártnak tekintünk, hogy kiderüljön ezek közvetlen észlelésének lehetőségessége vagy lehetetlensége. A vállalkozás sikerében nem csak az ökológiai pszichológusok és a ToM különböző irányultságú kritikussai lehetnek érdekeltek. A tudatelmélet révén a társas megismerés vizsgálatát is uraló kognitív szemlélet saját fogalmait (például magát a kogníciót is), legyenek azok bármilyen ellentmondásosak, olykor már-már ezoterikusak, mindenre alkalmazható megoldásokként használja, ahelyett, hogy feltárandó problémaként kezelné azokat (erről bővebben ld. Costall, 2007). A kritikák nyomán megszülető alternatívák mellett egy alapos fogalmi tisztogatás, a vonatkozó metaelméleti keretek újragondolása az egész kutatási területnek és a pszichológiának is nagy hasznára válna. Ezekre pedig szükség van, ha azt akarjuk, hogy a társas megismerés tudományosan vizsgálva is olyan magától értetődő és ellentmondásmentes legyen, ahogyan az a mindennapi életben az emberek között működik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bavidge, M., & Ground, I. (2009). Do Animals Need a ‘Theory of Mind’?. In *Against theory of mind* (pp. 167-188). Palgrave Macmillan UK.
- Charles, E. P. (2011). Ecological Psychology and Social Psychology: It is Holt, or Nothing! *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 45(1), 132–153.
- Charles, E. P. (2012). Ecological Psychology and Social Psychology: Continuing Discussion. *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 46(2), 249–258.
- Costall, A. (2006). ‘Introspectionism’ and the mythical origins of scientific psychology. *Consciousness and Cognition*, 15(4), 634–654.
- Costall, A. (2007). How cognitive psychology highjacked thinking. *Anthropological Psychology*, 18, 21–23.
- Costall, A., & Leudar, I. (2007). Getting over “the problem of other minds”: Communication in context. *Infant Behavior and Development*, 30(2), 289–295.
- Friedman, H. (2005). Problems of Romanticism in Transpersonal Psychology: A Case Study of Aikido. *The Humanistic Psychologist*, 33(1), 3–24.

- Fuchs, T., & De Jaegher, H. (2009). Enactive intersubjectivity: Participatory sense-making and mutual incorporation. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 8(4), 465–486.
- Gibson, J. J. (2014). *The ecological approach to visual perception: classic edition*. Psychology Press
- Good, J. M. M. (2007). The Affordances for Social Psychology of the Ecological Approach to Social Knowing. *Theory & Psychology*, 17(2), 265–295.
- Hristovski, R., Davids, K., & Araújo, D. (2006). Affordance-controlled bifurcations of action patterns in martial arts. *Nonlinear dynamics, psychology, and life sciences*, 10(4), 409–444.
- Hyslop, A. (2016). Other Minds. In E. N. Zalta (Szerk.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2016). Elérés: 2016.04.30 forrás: <http://plato.stanford.edu/archives/spr2016/entries/other-minds/>
- Ishak, S., Franchak, J. M., & Adolph, K. E. (2014). Perception–action development from infants to adults: perceiving affordances for reaching through openings. *Journal of experimental child psychology*, 117, 92–105.
- Korkmaz, B. (2011). Theory of Mind and Neurodevelopmental Disorders of Childhood: *Pediatric Research*, 69(5 Part 2), 101R–108R.
- Lee, D. N., & Kalmus, H. (1980). The optic flow field: the foundation of vision. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B, Biological Sciences*, 169–179.
- Leudar, I., & Costall, A. (2004). On the Persistence of the „Problem of Other Minds” in Psychology: Chomsky, Grice and Theory of Mind. *Theory & Psychology*, 14(5), 601–621.
- Leudar, I., & Costall, A. (2009). On the historical antecedents of the theory of mind paradigm. In *Against theory of mind* (pp. 19–38). Palgrave Macmillan UK.
- Leudar, I., & Costall, A. (Szerk.). (2009). *Against theory of mind*. Basingstoke [England]; New York: Palgrave Macmillan.
- Leudar, I., Costall, A., & Francis, D. (2004). Theory of Mind: A Critical Assessment. *Theory & Psychology*, 14(5), 571–578.
- MarSh, K. L. (2010). Sociality from an ecological, dynamical perspective. *Grounding sociality: Neurons, minds, and culture*, 43–71.
- Marsh, K. L., Johnston, L., Richardson, M. J., & Schmidt, R. C. (2009). Toward a radically embodied, embedded social psychology. *European Journal of Social Psychology*, 39(7), 1217–1225.
- Marsh, K. L., Richardson, M. J., & Schmidt, R. C. (2009). Social connection through joint action and interpersonal coordination. *Topics in Cognitive Science*, 1(2), 320–339
- McArthur, L. Z., & Baron, R. M. (1983). Toward an ecological theory of social perception. *Psychological review*, 90(3), 215.
- McCabe, R. (2009). Specifying interactional markers of schizophrenia in clinical consultations. In *Against theory of mind* (pp. 108–125). Palgrave Macmillan UK.

- Michaels, C. F., & Carello, C. (1981). *Direct perception*. Prentice-Hall Englewood Cliffs, NJ.
- Premack, D., & Woodruff, G. (1978). Does the chimpanzee have a theory of mind? *Behavioral and brain sciences*, 1(04), 515–526.
- Reddy, V., & Morris, P. (2009). Participants Don't Need Theories: Knowing Minds in Engagement. In *Against Theory of Mind* (pp. 91-107). Palgrave Macmillan UK.
- Shanker, S., & Stieben, J. (2009). The Roots of Mindblindness. In *Against Theory of Mind* (pp. 126-143). Palgrave Macmillan UK.
- Sharrock, W., & Coulter, J. (2009). 'Theory of Mind': A Critical Commentary Continued. In *Against Theory of Mind* (pp. 56-88). Palgrave Macmillan UK.
- Shaw, R. E., Flascher, O. M., & Kadar, E. E. (1995). Dimensionless invariants for intentional systems: Measuring the fit of vehicular activities to environmental layout. In J. M. Flach, P. A. Hancock, J. Caird, & K. J. Vicente (Eds.), *Resources for ecological psychology. Global perspectives on the ecology of human-machine systems*, Vol. 1, pp. 293-357). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates
- Stefanucci, J. K., & Geuss, M. N. (2010). Duck!: Scaling the height of a horizontal barrier to body height. *Attention, Perception & Psychophysics*, 72(5), 1338–1349.
- Szokolozsky, Á., & Kádár, E. (1999). James J. Gibson ökológiai pszichológiája. *Pszichológia*, 19(2), 245–285.
- Wagman, J. B., Stoffregen, T. A., Bai, J., & Schloesser, D. S. (2017). Perceiving nested affordances for another person's actions. *The Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 1–11.
- Warren, W. H., Kay, B. A., Zosh, W. D., Duchon, A. P., & Sahuc, S. (2001). Optic flow is used to control human walking. *Nature neuroscience*, 4(2), 213.
- Williams, E. (2009). Who Really Needs a 'Theory' of Mind?: Insights into the Development of Social Understanding Drawn from the Autobiographical Writings of High-Functioning Individuals with an Autism Spectrum Disorder. In *Against theory of mind* (pp. 144-166). Palgrave Macmillan UK.
- Witt, J. K., & Riley, M. A. (2014). Discovering your inner Gibson: Reconciling action-specific and ecological approaches to perception–action. *Psychonomic Bulletin & Review*, 21(6), 1353-1370.
- Zebrowitz, L. A., & Collins, M. A. (1997). Accurate social perception at zero acquaintance: The affordances of a Gibsonian approach. *Personality and social psychology review*, 1(3), 204-223.